

יובל שרלו

תלמוד תורה בישיבות ההסדר

מגמות וכיוונים

מבוא

בכינוס רבני ישיבות ההסדר שנערך במלון רמדה רנסנס באמצע העשור הקודם, טען אחד הדוברים כי ישיבות ההסדר הן ההמצאה החדשנית והאותנטית ביותר בעולם התורה שנעשתה במאה האחרונה, מאז חידוש ישיבות המוסר. תוך כדי אמירת הדברים נקטע הדובר בהערת ביניים שנשמעה מן הקהל אשר טענה כי ישיבות ההסדר הינן היצירה המקורית במידה הפחותה ביותר הקיימת בעולם הישיבות - סדר היום של ישיבת וולוז'ין נלקח, הודבק לו תוספות חיצוניות מסוימות כמו שיעורי אמונה ומעט תנ"ך, אך ביסוד הדברים לא השתנה דברⁱ. במאמר זה אני מבקש לבחון את שתי הטענותⁱⁱ. אין אני עוסק באידיאולוגיה הכללית של ישיבות ההסדרⁱⁱⁱ, ולא במקומו של השרות הצבאי, אלא בעיצוב דמות בית המדרש בישיבות ההסדר. אף שריבוי הישיבות (בשנת ה'תשנ"ח מוכרות עשרים ושמונה ישיבות) מקשה על הכללה ניתן להצביע על קווים אופייניים לתלמוד תורה בישיבות ההסדר^{iv}. מטרתי היא לבחון האם ניתנה משמעות מחודשת לתחומים הכלולים במצוות 'תלמוד תורה' ובדרכיה המעשיות.

ארבעה פרקים במאמר זה. בפרק הראשון אציג את השינויים הנראים בעיני כמשמעותיים ביותר באבני היסוד של בית מדרש - דמות לומדי התורה, הנושאים הנלמדים ותהליך וצורת הלימוד. בכך אחזק את הטענה הרואה בישיבות ההסדר יצירה תורנית מקורי. בפרק השני אציג שלושה תחומים, שהם העיקריים בסדר היום בישיבות, בהם לא חלו שינויים של ממש - יעדי הישיבות, לימוד הגמרא ולימוד ההלכה. פרק זה יבסס את הטענה כי בתחומים העיקריים לא חל שינוי, והנעשה בישיבות רחוק מלהיות מהפכה. בפרק השלישי תוצג הערכה לגבי הצפוי בעתיד, עקב שינויים משמעותיים החלים במסגרות תלמוד תורה בציבור הציוני דתי, הכוללות תאוצה בתלמוד תורה לשמה אצל נשים, הקמת המכינות הקדם צבאיות, תהליך האקדמיזציה, ושינוי במעמדן של הישיבות התיכוניות ה'קלאסיות'. בפרק הסיום של המאמר אטען כי ארבע סוגי אתגרים עומדים בפני ישיבות ההסדר, שהם תנאי להתמודדות עם אתגרי ההנהגה התורנית של הציונות הדתית.

ישיבות ההסדר כמפנה משמעותי בתלמוד תורה

לימוד בכלל ובתוכו לימוד תורה הוא מפגש בין התחום הנלמד לבין האדם הלומד. לפיכך, בחינת השינויים שהביאה ישיבת ההסדר לעולם, צריכה להיעשות בשלושת התחומים: האם חל שינוי בהגדרת המונח תורה, ובמושאי הלמידה? האם דמות האדם הלומד שונה באופן המשפיע על לימוד התורה עצמו? האם שני אלה הביאו לשינוי משמעותי בדרכי הלמידה?

הגדרת המונח תורה:

התחום הבולט ביותר של השינוי בלימוד התורה, הוא הרחבת המושג 'תורה'^v. מאפיין תלמוד התורה בישיבות הליטאיות המובהקות היה הקדשת עיקר היום ללימוד גמרא, וכמעט אך ורק לתלמוד הבבלי. גם בתוך התלמוד הבבלי לא נלמדו כל סוגיות התלמוד. על אף העובדה כי בישיבת וואלוז'ין, שהיוותה מורת דרך לישיבות הליטאיות, נלמדה התלמוד הבבלי כולו, התגבשה בעולם הישיבות רשימה מצומצמת של מסכתות 'למדניות', שייחודן באפשרות פיתוח שיטות ניתוח והגדרה, וחלק ניכר מן התלמוד הבבלי לא נלמד. למעלה מזאת, גם בתוך המסכתות הנלמדות הייתה הבחנה בין חלקים שונים, ולמותר לציין כי לרוב התעלמו מן החלקים הלא הלכתיים במסכת. במאות השנים האחרונות הלך התלמוד הבבלי וכבש לא את עולם הפסיקה בלבד אלא אף את עולם הלימוד. תנועת המוסר הכניסה מעט לימוד מוסר לישיבות, חלק מהלמדנות כלל גם את פירוש הרמב"ן לתורה ולימוד פרשת השבוע עם פרשנים נוספים, אך אין ספק כי עיקר תלמוד התורה התמקד בלימוד הגמרא^{vi}. על אף העובדה כי בישיבות חסידיות למדו עניינים רבים אחרים, וכן בישיבות בארצות המזרח, הישיבה הליטאית היא שקבעה את דמות המובילה של הישיבות בארץ ישראל.

המעין בסדרי היום בכל ישיבות ההסדר יגלה כי התמונה שונה באופן משמעותי. חלק נכבד מן היום תופסים נושאים נוספים. על אף העובדה כי הזמן העיקרי ביום מוקדש ללימודי גמרא, בחלק נכבד ממנו עוסקים בתחומים שונים לחלוטין. אין ישיבה בה לימודי אמונה אינם תופסים מקום של ממש בלוח השיעורים. שיעורים אלה לא נקבעו כדי לענות על בעיות אמוניות פנימיות בלבד ולדעת מה להשיב לאפיקורוס, אלא כחלק בלתי נפרד ממצות תלמוד תורה. המושג 'תורה' נמתח לעבר עיסוק ביסודות תיאולוגיים ורוחניים. ברוב הישיבות ישנם שיעורי תנ"ך מסודרים, החורגים בהרבה מלימוד פרשת שבוע ובקאות בספרי הנביאים. בשיעורים אלה נידונות סוגיות תנכיות מקיפות^{vii}. חזונו של הרב קוק בדבר שינוי מערכת הלימוד, שפותח והונחל על ידי בנו, הרב צבי יהודה, ממומש בצורה משמעותית בישיבות ההסדר^{viii}. יש להדגיש כי עדיין נותר פער גדול בין לימוד הגמרא לבין שאר הנושאים. פער זה בא לידי ביטוי בדחיקת שיעורים אלה לשעות סוף סדר היום המאוחרות מאוד; באי-קיומו של לימוד עצמי מוסדר ומונחה; בהקדשת השיעורים הכלליים לגמרא בלבד וכדו'^{ix}.

עיקר לימודי אמונה נסוב סביב שני צירים. ציר אחד הוא תקופת הראשונים, המצויה בין רס"ג ועד מהר"ל מפראג. במסגרת זו מהווה רבי יהודה הלוי וספרו הכוזרי, בכל הישיבות כולן, יסוד מרכזי בלימוד. אף עובדה זו ניתן לתלות ברב צבי יהודה, שהרחיב את דברי הגר"א על חשיבות לימוד הכוזרי, לכדי הפיכתו לבסיס לימוד האמונה. שני לו הרמב"ם, אם כי נלמדים בעיקר מבואותיו לפירוש המשנה ואיגרותיו, וכמעט שלא נלמד ספר 'מורה הנבוכים'. במקומות בודדים מורחב הלימוד לראשונים נוספים, כגון ספר 'חובות הלבבות' ו'ספר העיקרים'. השמות אבן דאוד ואברהם אבועלפיא אינם ידועים לרוב בוגרי ישיבות ההסדר.

ציר שני הוא בעלי המחשבה הנוטים יותר לכיוון הקבלי, כמו המהר"ל מפראג, ובעיקר - בהיקף ניכר ללא מקבילה דומה - משנתו של הרב קוק. אין במאמרנו זה מקום להעמיק בסיבות לכך. ייתכן וחלק מהסיבות הוא ייחודן של משניות אלו, כמחברות בין עולם הסוד הרזי לבין השפה הפילוסופית המדוברת^x. עובדה זו בולטת מאוד על רקע העובדה שמשנתו של הרב סלוביצ'יק כמעט ואינה נלמדת, על אף, שמצוי בה חלק נכבד מהתמודדות עם ענייני האמונה בדורנו. מעבר לכך, גם משנתו של הרב קוק נלמדת באופן חלקי. ניתן לקבוע כי אף בכך ישנו המשך לנוהגו של הרב צבי יהודה, והספרים הנלמדים הם הספרים שהוא ערך ושהוא ייחד את מקומם. הרב צבי יהודה הגדיר את ספר ה'אורות' קודש הקודשים, ולימד בעיקר את ספרי 'אורות התשובה', 'אורות התורה' ו'עקבי הצאן'. ספר 'אורות הקודש' כמעט ואינו נלמד ברוב ישיבות ההסדר, וכך גם ספר 'ערפלי טוהר'.

בשנים האחרונות אנו מוצאים עליה מסוימת בלימוד כתבי החסידות, כגון ה'תניא', ועל עלייה משמעותית במידת לימוד משנתו של ר' נחמן מבראסלב. ישנו הבדל בין הישיבות השונות, וחלק מן הישיבות הצעירות בולט בלימוד עניינים הקרובים לחסידות ולתורת הסוד^{xi}. כל אלה יחד מלמדים על שינוי התייחסות באופן משמעותי.

כדי להדגים את דברי אציג את הנעשה בישיבת הגולן. ראש הישיבה מעביר לכל שכבת גיל שיעור אחד בספרים הבאים: מסילת ישרים לרמח"ל, נפש החיים לר"ח מוואלוז'ין ותניא לאדמו"ר הזקן מחב"ד. במערכת השיעורים של שנה א' מצויים השיעורים הבאים: ספר הכוזרי, הקדמת הרמב"ם למשנה, אורות התורה ואורות התשובה ואחד מספרי המהר"ל מפראג. כמו כן נלמדים ספרי נביאים ראשונים. בשנים הבאות נלמדים ספריחם נוספים של המהר"ל (בדרך כלל תפארת ישראל, נצח ישראל וגבורות ד'), דעת תבונות לרמח"ל, ספר 'אורות' לראי"ה קוק ושפת אמת על התורה. בנוסף לכך מתקיים שיעור תנ"ך שבועי בהעמקה וכן שיעור בפרשנות החומש. מציאות זו אינה זהה בכל הישיבות אולם יש בה כדי להדגים את דברי.

אחד הדברים המאפיינים ביותר תופעה זו הוא העובדה כי חלק מראשי הישיבות איננו הדמות המובילה בלימודי הגמרא, על אף מרכזיות לימוד זה. חלקם כלל אינו מלמד גמרא (כגון בישיבת אור עציון וישיבת הכותל), וחלקם מלמד, אך מקומו בהשפעה על דרכה הלימודית של הישיבה מוגבל. קשה להשוות בעניין זה בין

הישיבות הליטאיות המובהקות לבין ישיבות ההסדר, כיוון שהגדרת התפקידים השתנתה. היו ישיבות ליטאיות בהן ראש הישיבה עסק בעיקר בגיוס כספים ובקיומה של הישיבה, ותפקיד ההנהגה הרוחנית הוטל על המנהל הרוחני או המשגיח. אולם אין ספק כי הדמות המשפיעה העיקרית הובילה את לימוד הגמרא. העמדת ראש ישיבה שעיקר עניינו הוא בתחומי לימודי האמונה מבטאת יותר מכל את משקלם של אלה בישיבות המתחדשות, והם מבטאים שינוי של ממש בתכני תלמוד תורה.

דמות התלמידים :

רוב מוחלט של תלמידי ישיבות ההסדר הם בוגרי הישיבות התיכוניות ומיעוטם בוגרי בתי ספר דתיים. חלקם הגדול היה חבר בתנועת נוער או קרוב לה ברוחה. לפיכך, רובם בעלי תעודת בגרות, מעוררים ברמות שונות בחברה הישראלית, דוברים את השפה הציבורית המקובלת, מושפעים על ידי התרבות והתקשורת ומתעניינים בנושאים רבים. אמנם, בישיבות התיכוניות עיקר לימודי החול נוגע למדעי הטבע, וכמעט ואין בהם לימוד מדעי הרוח (מלבד אלה הכרוכים בלימודי קודש באופן ישיר) אך גם ללימודים אלה השפעה מרובה. בחורים אלה אינם דומים כלל ועיקר לאלה הלומדים בישיבות הליטאיות והחסידיות.

עובדה זו מהווה נקודת מוצא בעייתית בישיבות, ואתייחס לכך בהמשך דברי בדבר אי היות לימוד התורה העניין היחיד המעניין את התלמיד ממוצע, אולם יש בכך גם יתרון של ממש. בראש ובראשונה משקל הבחירה החופשית בהגעתם לישיבה בתוך מסכת השיקולים השונה גבוהה. בפני בוגר שמינית עומדות היום אפשרויות רבות וחלק מההחלטה ללמוד בישיבת הסדר נעשה מתוך רצון חופשי. בבואו לישיבה הוא מביא עימו מטען מסויים של ידע כללי, חוש ביקורת, ואי-כניעה למרות ולסמכות בצורה עיוורת. כמו כן יש בידו כלים אינטלקטואליים מסויימים הנולדים מתוך לימודי חול. כל אלה משפיעים על הלימוד. את מקום הפלפול וההתלהבות מקושיות ותירוצים תופסת אט אט חשיבה מסודרת, הדומה יותר לדרך החשיבה המערבית. אחד המקומות בהם בא לידי ביטוי ייחוד זה בולט בפרסומים השונים היוצאים לאור בישיבה. חלק ניכר מן המאמרים הנכתבים בעלוני הישיבות הוא ברמה גבוהה מאוד. בולטים במאמרים הסידור וההגיון הפנימי, המחשבה הקוהרנטית ופריצת דרך לכיווני מחשבה חדשים. המאמר מסודר בראשי פרקים, מוצגת בראשו הבעיה או הטיעון שהוא בא לטעון וכדו'. זהו שינוי ממאמר ישיבתי היוצא לאור בעולם הישיבתי החרדי, החסר את כל אלה. הכתיבה המסודרת מלמדת הן על הנושאים הנידונים והן על דרך החשיבה.

הישיבות כולן נוהגות לשמור על קשר עם תלמידיהן בעת השרות הצבאי על ידי עלון שבועי הנשלח אליהם, והנכתב ברובו על ידי תלמידי הישיבה. בדפי הקשר הנשלחים לחיילים המשרתים בצבא, והמשקפים נאמנה הן את הנעשה בישיבה והן את האווירה הרוחנית בה, בולטת מידה ניכרת של הומור. ההומור בא לידי ביטוי הן בכותרות מתוחכמות הניתנות לדיעות השונות, שרבה בהן מידה של חייכנות ושל ציניות, והן בתכני הדיעות עצמן. הומור זה הינו אינדיקציה של ממש לדמות הלומד.

רוב בחורי הישיבה אינם רואים את עתידם בעולם הישיבות, ורובם אינו ממית עצמו באוהל במובן המקובל של המילה. הישיבות משלמות על כך מחיר יקר, ולעתים כבד מנשוא, והדבר אף מסכן את יכולתן לעמוד באתגר של גידול דור תלמידי חכמים. אולם יש לכך גם רווח של ממש. אופק המחשבה, ההידרשות לתחומי לימוד נוספים, הפתיחות והמעוף, הופכים חלק בלתי נפרד מלימוד התורה. שירותם הצבאי מחד גיסא, והיות המובילים בהם מדריכים בסמינריונים ובתנועות נוער מסוגים שונים, אינם מאפשרים את 'מגדל השן' שאפייני ישיבה. הבחורים

נאלצים להתמודד עם שאלות המעמידות אותם בפני עניינים שהם עצמם מתקשים בהם. האנרגיה הרוחנית המושקעת בכך, האומץ לערער ולפקפק, התביעה לדבר מה מובן לשכל אנוש, הבחינה המתמדת אם דרכם תוכל לעמוד בפני אחרים - כל אלה יוצרים אישיות שונה של תלמיד חכם.

תהליך הלימוד :

העירנות האינטלקטואלית והסרת מורא הסמכות מביאה לעתים לשינוי בדרכי הלמידה. השימוש באמצעים טכנולוגיים פורח. מכונות הצילום מאפשרות לימוד מקורות בהיקף נרחב. פניה למאגרי מידע, בעיקר פרוייקט השו"ת, היא עניין שכיח. הפניה ל'מראה מקומות' בחלק ניכר מהשיבות הלימוד נעשה בעזרת מחשב. כמות השיעורים הפרונטליים גדולה בהרבה מזו של ישיבה ליטאית מקבילה. כל אלה חושפים את הלומד בפני היקף נרחב יותר של דרכי לימוד ומתודות שונות, דבר היוצר, אם כי לא תמיד בכוונה תחילה, ניצנים של ביקורת דרכי הלימוד. הנכנס לבית מדרש יראה שוני משמעותי בריהוטו - אין הלימוד נעשה ליד 'סטנדרים' אלא ליד שולחנות, עמוסי ספרי יסוד וספרי הפניה למיניהם. בית המדרש דומה יותר לספריה מאשר ל'קלויז'. תהליך זה מעיד על לימוד המבוסס פחות על שינון ויותר על היקף ידע. במקומות מסויימים אף מתקיימות בחינות, ואנו נדון בכך בהמשך.

מונח נוסף שהשתרש בחלק ניכר מישיבות ההסדר הוא 'עונג שבת'. בדרך כלל מוזמנים התלמידים לבתי הרמי"ם או ראש הישיבה בלילות שבת. אלו הזמנים בהם נפגשת החבורה עם רבני הישיבה, ועוסקת בתחומים שאינם תחומים לימודיים. בדרך כלל נידונות בהזדמנויות אלה שאלות הנוגעות למדינה ולחברה בכלל, או שאלות הנוגעות לדמות ולאופי התורה בעולם המודרני. רמת הפתיחות והאומץ, דרכי ביטוי השאלה ואי קבלת התשובות כעניין שאין לחלוק עליו בולטים בשעות מיוחדות אלה. אף זהו חלק מהרחבת החינוך התורני. בין השאלות הזכורות לי מן השנה האחרונה: האם תיתכן לגיטמציה דתית לחילוניות; היחס לתלמוד תורה לנשים; האם עמדתנו החיובית כלפי הדמוקרטיה היא טקטית או אמיתית; עד כמה על האדם לבטל עצמו בפני יראת השמיים שבו וכדו'. העיסוק בנושאים אלה מטמיע הן את ההכרה כי אין תחום שהוא מחוץ לגבולות ההתעניינות, הן את ההתרגלות למבט תורני על בעיות אלה, והן את המשקל הגדול שיש לתת למחשבה חופשית וביקורתית ולעצמאות רוחנית.

בחלק ניכר של הישיבות, אם כי לא בכולן, לא קיים עוד תפקיד ה'משגיח'. שורת בבתי המדרש אווירה של חירות, שלעתים גולשת להפקרות. במסיבות פורים, המשמשות כלי עיקרי לביקורת פנימית על הנעשה בישיבה, עולה בצורה תדירה שאלת הנוכחות בישיבה וניצול הזמן בה. האחריות למעמדו הרוחני של בחור הישיבה מוטלת על כתפיו שלו, והיא לא נישאת על ידי משגיח ואף לא על ידי ראש הישיבה. יש הבדלים משמעותיים ברמת החופש והאחריות העצמית בין הישיבות השונות, אולם אף המחמירה בהן רחוקה מלהידמות לאחתה

הליטאית. הדבר נובע מסיבות רבות, חלקן משום שאופי הדור השתנה וחלקן נובע מאידיאולוגיה חינוכית של חשיבות הבחירה החופשית בדרכו של בן הישיבה בעולם המודרני. השילוב שבין רוחב דעת, מחד גיסא, ודמות הבחורים, מאידך גיסא, הוא שמצמיח אף את אוירת הישיבה. עניינים אלה מעידים על מקורות ורעננות המובאת על ידי ישיבת ההסדר לעולם הישיבות.

ישיבות ההסדר כממשיכות את דמות הישיבה הליטאית

שלושה תחומים עיקריים מבססים את הטענה כי למרות השינויים הרבים שהוצגו לעיל אין לראות בישיבת ההסדר מהפכה מקורית, אלא הטלאת טלאים בלבד - יעדי הישיבה, לימוד הגמרא ולימוד ההלכה.

יעדי הישיבה :

יעד הישיבה הליטאית היה להצמיח תלמידי חכמים. רוב מוחלט של הציבור היהודי לא למד כלל בישיבות. חלקו למד בקלויזים מקומיים, ורובו לא למד כלל מעבר ללימודיו ב'חדר'. הישיבות היוו מוסד שיועד לכמות מצומצמת של לומדים. מתי מספר התקבלו להם, והיעד שהוצג בפניהם היה להיות גדול בתורה, על כל המשתמע מכך. תוכנית הלימודים, האווירה המטילה את כל עומס הלימוד על הלימוד העצמי, ההתמקדות בלימוד גמרא, ההסתגרות ופיתוח המצוינות נבעו מכך. בעיקר יש להדגיש את משקל הלמדנות ההלכתית בעולם היהודי של אז. מבחנו הגדול של הרב והמנהיג הרוחני היה מותנה בשליטתו בש"ס ובפוסקים.

ישיבות ההסדר העתיקו יעד זה. השינויים החברתיים הגדולים שחלו לא השפיעו על הגדרת היעד כגידול תלמידי חכמים. על אף העובדה כי ההליכה לישיבות אינה נחלת בודדים שנחנו בכישורים בלתי רגילים, אלא דרך לרבים, לא שונה היעד. אף היום מגדירות רוב הישיבות את מטרתן כגידול דור של תלמידי חכמים. אף היום ממשיכות הישיבות לראות את הישגן העיקרי בכמות הבוגרים המשמשים בתפקידים תורניים. לפיכך, לא השתנו גם הנחות היסוד העומדות בבסיס יעד זה. הלימוד הוא אלטיסטי - רוב הלימוד נעשה בכוחות עצמיים, עם מעט הכוונה וסיוע, ללא הדרכה מסודרת וללא קריטריונים ברורים. ברוב הישיבות אין בחינות כחלק מתהליך הלימוד, השיעורים ניתנים ברמה הגבוהה האפשרית ולא קיימות מגמות לימוד ברמות שונות. תחומי התמחות שונים, כגון התמקדות באמונה ובתנ"ך על חשבון לימודי הגמרא, אינם בנמצא. הישיבות ממשיכות לנהוג כאילו דבר לא השתנה. דברים אלה הם תיאור מצב ואינם בעלי אופי שיפוטי. יש יתרונות חינוכיים רבים בדרך זו, ואף חסרונות של ממש. אולם אין להכחיש את העובדה כי הנחת היסוד הליטאית לא השתנתה. בכל הישיבות מהווה לימוד הגמרא את מרכז היום, את כותרת ההצלחה ואת מבחנו האמיתי של הלומד.

הדבר נוגע גם לאווירה החינוכית. קיומו של יעד מוצהר בתחום גידול תלמידי חכמים דוחק הצידה תודעת שליחות אחרת. ברוב הישיבות אין הטמעה של תודעת שליחות בתחומים אחרים, מלבד צמיחה בתורה וחינוך. הלומד בישיבה ונוטה לתעשייה ולייצור, לאקדמיה ולתרבות, חש בדרך כלל כי הוא שייך לליגה נמוכה יותר. לא די שלא קיימת הכשרה רוחנית ותורנית לתחומים אלה, אלא שהתלמיד בישיבה שומע רמות שונות של צליל זלזול באלה ההולכים לכך. ברכת הדרך המצויה במקומות מסוימים אינה מלווה בהבעת הערכה ובלומד מסודר לקראת היציאה מן הישיבה. הנתק בין השייכים לעולם התורני והחינוכי לבין ההולכים 'חוצה' גובר. אחת

מתוצאות נתק זה הוא חסרון קביעות עתים לתורה של בוגרי הישיבות. ככל שתחושת הפער בין דרכה של הישיבה לבין התחומים האחרים גדלה כן גובר התחושה שלימוד תורה שייך רק לאלה שהמשיכו בישיבה. אוירת היסוד של וולוז'ין, הרואה בד' אמות של הלכה את המימוש המעולה של איש התורה בימינו, היא האווירה החינוכית בישיבה. מרכז סדר היום לא השתנה, והיעד נותר הצמחת תלמידי חכמים שיוכלו לעמוד בראש ההנהגה הרוחנית של הציבור.

לימוד תלמוד :

כבישיבות הליטאיות, עיקר הלימוד הוא בתלמוד הבבלי. רוב שעות היום מוקדשות ללימוד בעיון ובקיאיות, וגולת הכותרת של הישיבה היא לימוד התלמוד בעיון. בשנים האחרונות התרחבה רשימת המסכתות הנלמדות, והיא כוללת מעתה גם את מסכת ברכות ופסחים כדגמא, אך עדיין מדובר במסכתות מן התלמוד הבבלי. על אף הפתיחות להיקף התורה ולתחומים נוספים מעבר לתלמוד הבבלי לא שונתה גישת היסוד ברוב הישיבות. הממעטות ביותר מקדישות לעניין לפחות שני שלישי מתוכנית הלימודים, חלקו ב'עיון' וחלקו ב'קיאיות'. גם אופי הלימוד דומה מאוד לישיבות הליטאיות. במשך ה'זמן' נלמדים מעט מאוד דפים. עיקר הלימוד מתמצה בחתירה להבנת הגמרא בעיון עמוק, תוך משא ומתן ופולפול בדברי האחרונים. כמות דפי הגמרא הנלמדים בממוצע היא כעשרים דפים. במעט ישיבות יש שיעורי בקיאות מסודרים, השווים בחשיבותם ללימוד בעיון. הישיבות מציבות כיעד את הלימוד 'לדעת איך ללמוד', ומשלמות מחיר כבד בתחום ההספק והידע. ראשי ישיבות רבים מחו נגד תופעה זו. מדי פעם נאמרות שיחות על כך. תופעה זו קיימת אף בעולם החרדי. הרב ש"ך יצא פעמים רבות נגדה, אולם אף הוא לא שינה את פני ישיבת פונוביז' בתחום זה^{xii}. בישיבות ההסדר הבעיה קשה כפליים, שכן רוב תלמידיהם לומדים פחות מארבע שנים 'נטו'. ישיבות ההסדר לא התמודדו עם שינוי זה, וממשיכות ללמד בדרך ה'קלאסית'.

ישיבות ההסדר לא פיתחו מתודה משל עצמן, הנובעת מאופיין המיוחד ומטיב הבחורים בהן. אין הן נעזרות בהשגי המדע העוסק בדרכי ההוראה. לא קיימת תוכנית מסודרת - מהן היעדים שיש להשיגם ובאיזה שנת לימודים. ברוב הישיבות לא נשאלה מה רצוי שבוגר ישיבה ידע עם סיום לימודיו, ולפיכך לא הותוותה תוכנית להשיג זאת. אין חובת הגשת עבודות והרצאות קצרות ('חבורות'). המסכתות הנלמדות הן אלה שתפשו את עולם הלימוד הליטאי. ארון הספרים של לימודי הגמרא דומה מאוד, ואפילו ספרים כגון תוספתא כפשוטה ואינצקלופדיה תלמודית לא תפשו מקום אחר מזה של הישיבות הקלאסיות. בכל אלה לא נעשתה חשיבה מחדש ולא שונה דבר משמעותי.

לימוד ההלכה :

בישיבות הליטאיות לא היה מקובל לעסוק בהלכה. סמיכתו של רב לרבנות לא הייתה מותנית בכך, ולימוד שולחן ערוך היה ביטוי לחולשה ולהליכה בשוליים. בדרך כלל נהגו זלזול בלימוד חלק 'יורה דעה' בשולחן ערוך. ברוב ישיבות ההסדר, אם כי לא בכלן (כגון בישיבת מעלות), ישנן מסגרות ללימוד הלכה והכנה לבחינות הרבנות הראשית. למרות ניגוד זה יש לכלול את לימוד ההלכה כדבר שלא השתנה. סיבת הדבר אינה נוגעת למסגרת הלימוד, אלא לאופי הכשרת הרב בישראל.

הישיבה הליטאית הניחה כי התכונה העיקרית הנדרשת מבוגריה כדי להנהיג קהילה היא גדלות בתורה. אף כוללי ההלכה בישיבות ההסדר מניחים הנחה דומה. אמנם יש שוני בין הגדלות הליטאית, שהתייחסה לשליטה בבבלי ובירושלמי, לבין הידע ההלכתי שהרבנות הראשית דורשת, שעיקרו עמידה בבחינות על יורה דעה, הלכות שבת, אבלות ומצוות התלויות בארץ, אולם הנחת היסוד שווה. לפיכך, אף בישיבות ההסדר אין שינוי של ממש בעיצוב דמות הרבנות בישראל. ישיבות ההסדר נכנעות לאמות המידה של הרבנות הראשית, ואינן מעצבות תוכנית הכשרה חדשה לרבנות בישראל. אין אנו מוצאים שיעורים ברטוריקה, וביכולת לומר 'דבר תורה' בחמש דקות; על אף העובדה כי רב בישראל עוסק הרבה בשאלות הנוגעות לשלום בית אין הכשרה פסיכולוגית וסוציולוגית; הרב עוסק רבות בשאלות הנוגעות למדינת ישראל אך לימודי אזרחות הם מחוץ לתחום; חלק מעיסוקו של הרב הוא עריכת חופה וקידושין אך לא קיימת הכשרה מסודרת בתחום זה, וודאי שלא לעריכת חופות במגזר החילוני ועוד ועוד. מעבר לכך, נושאים רבים הם מחוץ לתחום, אף אם הם נושקים לעולם התורני: ברוב הישיבות אין שיעור מבוא מסודר לתורה שבעל פה ולמחשבת ישראל, לא נערך דיון בדרכי פסיקת ההלכה לאורך השתלשלותה, הפולמוסים הגדולים בדרכו של תלמוד תורה אינם ידועים ועוד כהנה וכהנה.

שתי תוצאות למציאות זו. ראשונה בהן היא העובדה כי הכשרות אלה חסרות ביותר. הבוגרים הפונים לעיסוק תורני, אם בתחום החינוכי ואם בתפקידי רבנות חסרים הכשרות יסוד להתמודדות עם תחומים אלה. אולם התוצאה השנייה בעייתית בהרבה. בגישה זו קיימת התעלמות מהעובדה כי מעמדו של הרב ותפקידו שינו את פניהם לבלתי היכר. גישה זו מקבעת את ראיית תפקידו של הרב כפוסק הלכות, ואינה מציבה יעדים מהותיים נוספים. הרב אינו מתחנך לראות את עצמו שותף בהנהגת הקהילה, ובפניה לציבורים רחבים, שאין ההלכה דרך חייהם. הרב ממשיך לסבור כי ההלכה היא הקשר היחיד הקיים בין אדם לבין יהדותו, ואינו מאזין לקולות אחרים המקיימים קשרים חלקיים, בדרכים שונות, עם עובדה זו. אין הרב מוכשר להתמודד עם שאלות המתחדשות בעולמה של היהדות. בכך מתאמת הטענה כי גישת היסוד של ישיבות ההסדר דומה לזו של הישיבה הליטאית הקלאסית.

מסגרות העתידות להשפיע על תלמוד תורה בישיבות

בפרק זה אני מבקש לתאר ארבע מסגרות חדשות לתלמוד תורה שאני מעריך כי הן עתידות להשפיע על תלמוד התורה בישיבות ההסדר ולשנותו. אני מדגיש כי אין קשר ישיר בין מסגרות אלה לבין ישיבות ההסדר, ואחת מהן (המכינות הקדם צבאיות) אף מתחרה בישיבות ההסדר. אלו הן מסגרות עצמאיות הפועלות בתוך הציבור הדתי. למרות זאת אני טוען כי עצם קיומן בתוך המרחב הכולל של תלמוד תורה בציונות הדתית תביא בהכרח להשפעה הדדית בין המסגרות, ולשינויים באופי הישיבות. ארבע מסגרות אלה מצרניות לישיבות ההסדר והן עצמן עוברות שינויים משמעותיים, העתידים להשפיע השפעה של ממש על הישיבות.

תלמוד תורה לנשים:

בשנים האחרונות מתחוללת מהפכה שקטה בתחום תלמוד תורה לנשים. עיקרה של המהפכה הוא בהקמת מוסדות רבים ללימוד 'תורה לשמה' לנשים. בין אם מדובר במדרשות לבנות השרות הלאומי, במוסדות כגון 'ברוריה' ו'מתן' או במוסדות כגון המדרשה ב'בר אילן' ובמכללת 'אורות ישראל' או בית המדרש 'קר', מדובר על עליה מסחררת בהיקף וברמת תלמוד תורה לנשים. נראה שצעד הראשון שניתן להגדירו כמהפכה היה השינוי שחל בתחום ה'טוענות הרבניות', שעוצמתו עדיין לא הוכרה דיה. לראשונה תופסות הנשים עמדה של ממש בשיג ובשיח ההלכתי, ועוד בלב המעוז של השיח הזה - בתי הדין הרבניים. אין מדובר בפסיקת ההלכה אלא בדיון משפטי על יישומה, אולם גם כך זוהי תופעה שקשה היה לצפותה לפני שנים מעטות. אני מבקש להדגיש כי מסגרות ללימוד תורה לנשים היו קיימות קודם לכן (בין אם במערכת הממוסדת כגון במכללות השונות ובין אם באופן בלתי פורמאלי בשיעורים שונים לנשים), אך הן היו ספורדיות וחסרות השפעה של ממש על הציבור הציוני דתי. ניתן לכנותם בשם 'מבשרי המהפכה'. הצעד הבא הנצמד בימים אלה ממש הוא הפיכת לימוד זה כחלק אינטגרלי ממהלך החיים. כשם שחלק ניכר מן הבנים עוברים במהלך חייהם דרך מוסד תורני, למן הישיבות ועד למכינות, כך גם יותר בנות משלכות לימוד תורה באורח חייהן. תעדנה על כך מספר המדרשות לבנות והביקוש הגדול ללימוד בהן. קשה להפריז בהשפעת התהליך אל תחומי החיים כולם. ניתן להניח כי בעקבות מהלך זה יעלה מספר הנשים הנישאות בגיל מבוגר יחסית, תגדל כמות הפונות לחיים אקדמיים, דבר שיביא בעקבותיו למבנה שונה של הבית, לשינוי במספר הילדים, לעליה במספר הגירושין ועוד ועוד. תביעות לשילוב אינטגרלי של הנשים בדמות חיי הלכה יעלו ויגברו וישנו את אופייה של זו, רמת ההשכלה התורנית תביא לרעננות ולהתחדשות בתחומי החיים היהודיים במשפחה, כמו גם לתוצאות לוואי בעייתיות של שינויים אלה. אין תחום ואין מקום ששינוי זה לא ישפיע בו.

לפיכך, אף ללא הגדרה מדויקת של אופי השינוי על ידי שיבות ההסדר יש לזכור כי ישיבות ההסדר אינן פועלות בחלל ריק. הן חלק בלתי נפרד מעולמה של הציונות הדתית וכל שינוי משפיע עליהן. הדברים נכונים כפליים כשהדברים נוגעים לחצי מהאוכלוסייה. אמנם, ניתן לציין שני שינויים משמעותיים שניצנים להם נראים כבר כעת.

ראשון בהם הוא מתכונת שונה של לימוד תורני. מוסדות תלמוד תורה לנשים שונים בהרבה מעולם הישיבות. תוכן הלימודים מדגיש יותר תחומים שאינם גמרא, ומקצה ללימודי התלמוד הבבלי חלק קטן בהרבה מאשר זה שבישיבות. בחלק מן המדרשות בנות כלל אינן לומדות גמרא (רמת הגולן, מדרשת הרובע) ובמקומות אחרים היקף הלימוד מצמצם בהרבה מאשר בישיבות. אופי הלימוד שונה אף הוא: סדר היום בנוי יותר על שיעורים פרונטליים מסודרים ופחות על חברותא. משקלם של שיעורים דמוי אקדמיים מבחינת תוכנם, כגון שיעורי מבואות והכרה כללית, גדול יותר מאשר בישיבות. תחומים הנחשבים בעולם הלימוד התורני כ'ביטול תורה' נחשבים אצל הנשים כתחומי העשרה. אין המוסדות לבנות מצמצמות את מושגי הלימוד לקשת צרה של תחומים, אלא כל עניין שהוא חלק מאישיותו של אדם רחב אופקים יכול למצוא מקום תחת הכנפיים הרחבות של המושג תורה. גם החוויה הדתית ומעמדה תופסות מקום גדול יותר במדרשות אלה. המדרשות מציגות אלטרנטיבה לתלמוד תורה ודרכי הוראתה, ואני מעריך כי עצם קיומן והמודעות להן יחייב בחינה מחודשת בישיבות. כאמור לעיל, מסיבת הפורים מהווה אינדיקציה מסויימת לתחומי הביקורת הפנימית שבישיבות. בחלקן (הגולן, הר עציון ועוד) תפסו המדרשות לבנות חלק נכבד בפורים ה'תשנ"ח.

העניין השני הוא דמות האשה. כבר כיום מתלוננות חלק מן הבנות כי בחורי הישיבה 'משעממים'. טענתם אינה מוגדרת דיה, ואף הן אינן יכולות לעמוד על הסיבות לכך. אולם נראה כי טענה זו תחריף עוד יותר. כל עוד הדמות התורנית המובילה במשפחה הייתה הגבר שלמד בישיבה, שליטתו והובלת המשפחה בתחום זה הייתה מוחלטת. לא הוצגה כל אלטרנטיבה, וה'מוצר' הישיבתי הוא שעיצב את הקשר הרוחני ומבנה הבית. הקמת המוסדות לבנות מציבה אלטרנטיבה היורדת למבנה כל משפחה וכל זוג העומד בפני נישואיו. אין התלמוד הבבלי חלק מהותי ממהלך החיים והשיחות בין בני הזוג. זהו עניין ייחודי, שעולם התורה ההלכתי בנוי עליו, גופי תורה מהותיים מקופלים בתוכו ויש לו השפעה גדולה על דמות האדם התורני. אולם, אין שיחות הפנאי, ואף אלה הנוגעות לעניינים רוחניים, עוסקים בו בדרך כלל. השיחות והדיבורים הם על ענייני מחשבה ואמונה, תפיסות היסטוריות וניתוח לוגי, ותלמוד התורה לנשים מכשיר את הבנות לקראת זאת הרבה יותר מאשר עולם הישיבות הנוכחי. אני מבקש להדגיש כי בדברי אין שיפוט - אין אני טוען כי תהליך זה הינו תהליך חיובי. ייתכן כי בהתמוטטות מעמד התלמוד הבבלי מצויה קריסה של ממש בייחודה של התורה שבעל פה, ועניין שיקטין את משקלה של ההלכה בעולם התורני. דברי נובעים מתמונת המצב בלבד. ככל שדמות האשה הדתית תתפוס מקום נכבד יותר בעיצוב החיים התורניים במשפחה כן יחייב הדבר את הישיבות להגיב למציאות זו.

שתי האפשרויות עומדות כאתגר בפני ישיבות ההסדר. כל אימת שמוצבת אלטרנטיבה של ממש מתעורר הצורך להגיב, אם בהגבהת החומות המבליטות את דחיית האלטרנטיבה, או בפתיחות לקראת מיצוי הדברים הטובים במוסד המקביל. ניתן להעריך כי ישיבות ההסדר לא תצלחנה בהגבהת החומות, שכן אופי תלמידיהן לא יאפשר זאת. המציאות תכפה עליהן ליצור דמות עשירה יותר, שתמצה את היתרונות שבתהליך העובר על הנשים, ללא שמטית היתרון העצום המצוי בדרכן המסורתית של הישיבות. על כן, ניתן להניח כי יחולו שינויים נוספים הנובעים ממקוריות היצירה של ישיבות ההסדר ולא מהתמדתם בדרכה של וולוז'ין. לימוד האמונה יהפוך למסודר יותר ולחלק אינטגרלי של ממש בלימוד, הביטוי ליהדות זמננו ייהפך לנושא הנידון כחלק מתלמוד תורה, הזיקה העמוקה לתנ"ך תלך ותגבר, הצצה לעולם התרבותי ולמעורבות בסוגיות מפגש האמונה והחיים יהפכו לנושא העולה על שולחנם של תלמידי החכמים ועוד ועוד. באופן פרדוקסלי, הסימנים הראשונים לכך הוא היחס ללימודי הגמרא. בעוד העמדת לימוד זה כנושא המרכזי בסדר היום התורני היא עניין שהישיבות כולם משקיעות זמן רב ומאמץ ניכר כדי להסבירו, בעוד התלמידים חוזרים ומערערים על כך - מבקשות הבנות תשובה לשאלה הפוכה - מדוע אין הן עוסקות בתלמוד הבבלי בצורה אינטנסיבית. אין זאת תופעת 'הדשא של השכן', אלא עניין הנוגע לבירור דרכו של תלמוד תורה בדורנו. בירור זה ישפיע הן על עולם לימוד התורה של הנשים והן על עולם הישיבות כאחד.

המכינות הקדם צבאיות :

המכינות הקדם צבאיות הוקמו כדי לתת מענה לשני נושאים שהתלכדו אחד בשני. ראשון בהם הוא העובדה כי אין הישיבות עצמן נותנות מענה למי שאינו מעוניין ואינו מסוגל להקדיש את עצמו ללימוד תורה כל היום. עולם הישיבות הוא תובעני ביותר, ואינו קוסם לרבים מבוגרי החינוך הדתי. אין מדובר בבוגרי התיכונים בלבד. טבעי הוא כי בוגרי התיכונים, שאף במהלך לימודיהם התיכונים נחשפו לשעות לימוד גמרא פחותות בהרבה מאלו של הישיבות, ואף לאווירה שונה של התייחסות ללימוד זה, יחפשו מסגרת אחרת של התחזקות רוחנית וביטוי לרצונם ללמוד. אולם כאלה יש גם בין בוגרי הישיבות התיכוניות, והמכינות קמו כתוצאה מצורך לתת אף לאלה מענה. חלק מציבור הלומדים בהן נמצא עם 'רגל אחת בחוץ' ביחס להגדרתו את עצמו כדתי, והוא בא למכינה כתחנה האחרונה לפני הורדת הכיפה. הצורך השני הוא הרצון להשפיע על עיצוב דמותה של מדינת ישראל, במה שנראה בעיני מקימי המכינות כאחד המפתחות המשמעותיים להשפעה זו - צה"ל. צרוף שני אלה הוליד את רעיון המכינה, שאף הוא, כמו המוסדות לבנות, מתפתח בתאוצה מתמדת. הקמת המכינות התקבלה ברגשות מעורבים אצל ראשי הישיבות. מחד גיסא, נעשו ניסיונות לבלום את ההקמה. עם הקמת המכינות התכנסו ראשי ישיבות ההסדר וטכסו עצה כיצד להתמודד עם התחרות הבעייתית. מאגר בוגרי הישיבות התיכוניות, שהוא הפוטנציאל העיקרי של ישיבות ההסדר הוא כאלפיים בוגרים בכל מחזור.

מאגר זה אינו גדל באופן פרופורציונלי למספר הישיבות, כך שהתחרות על כל תלמיד קשה יותר. ההערכה הייתה, והיא אף התגלתה כמוצדקת, שחלק מהמאגר הפוטנציאלי של ישיבות ההסדר ילך למכינות, בשל הפיתוי הרב המצוי בהן, ובכך יקטן מספר ההולכים לישיבות ההסדר. מאידך גיסא, יש במכינות ברכה מרובה גם מנקודת ראותן של הישיבות, ולא רק בשל חשיבות ייעודן. הן מהוות כתובת לאלה שהיו בוחרים בישיבת ההסדר למרות שאין הם מתאימים לה. כעת יש באפשרותם ללכת למכינה, והדבר מחזק את המגמות האלטיסטיות בישיבות ההסדר.

קשה למדוד כמה מלומדי המכינות הקדם צבאיות היו מוצאים את מקומם בישיבות ההסדר לו אפשרות המכינה לא הייתה קיימת. הערכת ראשי ישיבות ההסדר נעה בין עשרים אחוזים לארבעים, אם כי לא ניתן לבדוק באופן מדויק נתון זה. זהו מספר ניכר, המחייב את ישיבות ההסדר להגיב לכך. למעלה מזאת, ספינת הדגל של המכינות - המכינה הקדם צבאית בעלי - מתמלאת תלמידים החוזרים אל המכינה עם תום השרות הצבאי להמשך לימודיהם. בכך מורה עלי על היותה סוג חדש של ישיבת הסדר, ולא פתרון לאלה שאינם מתאימים ללימוד ישיבתי בלבד.

כשם שמוסדות הלימוד לנשים הציגו סדר יום שונה ללימוד תורה עושות זאת אף המכינות. למעשה, סדר היום בהן דומה יותר לזה של הבנות מאשר לישיבות ההסדר, אם-כי יש הבדל בין המכינות. המכינה בעלי דומה יותר לישיבת הסדר ואילו במכינות אחרות סדר היום והאווירה שונים באופן משמעותי. השילוב בין הניסיון להגדיל את מספר ההולכים לישיבות ההסדר והרצון להציב את ייחודיות הישיבה יוביל לשני כיוונים מנוגדים. ראשון בהם הוא הדגשת ההבדל והשוני בין הישיבות לבין המכינות. הישיבות עשויות להתברך מהצגת סולם מדורג, והם תטענה כי על המבקש להקדיש את שנותיו ללימוד תורה אינטנסיבי, וליטול חלק בהנהגה הדתית של האומה, ללמוד בישיבות ולא במכינות. להצהרה זו יש צורך בכיסוי, והישיבות אכן תעלנה ותגברנה את התביעות הפנימיות הקיימות בהן. על ידי כך יוגדר היטב ההבדל בין הישיבות לבין המכינות. בתוספת העובדה כי עצם קיומן של המכינות יוצר סלקציה טבעית בהולכים לישיבת הסדר יכול תהליך זה להעלות בהרבה את רמת הישיבות.

אולם, תיתכן השפעה לכיוון ההפוך. הישיבות תיעשנה 'פופולריות' יותר כדי למשוך אליהן תלמידים המתלבטים בין מכינה לישיבה. יש דורשים פופולריות זו לגנאי ויש דורשים אותה לשבח. הגנאי הוא בהורדת הרמה ובהפיכת הישיבה להמשך הישיבה התיכונית. השבח הוא תגובה למאוי הדור, וראיית הצרכים המתחדשים של הנוער הדתי.

תהליך האקדמיזציה :

השימוש הנפוץ במינוח תהליך האקדמיזציה משמש היום בשני הקשרים שונים המשפיעים על ישיבות ההסדר. ראשון בהם היא החלטת משרד החינוך כי על מערכת החינוך כולה לעבור תהליך אקדמיזציה, ומקצוע ההוראה יוגדר כמקצוע אקדמי. להחלטה זו השפעה על ישיבות ההסדר, כיון שברוב הישיבות ישנה מסגרת להכשרת מורים ממלכתית. ישיבות ההסדר מתלבטות האם להשתלב בתהליך זה. ישיבה אחת, ישיבת הר עציון, החליטה להיכלל באופן מלא בתהליך זה. הדבר מחייב הכנסת מאפיינים אקדמיים למוסד הכשרת המורים בישיבה, כגון: תכנון תוכנית לימודים מגוונת, הכרת ספרות המחקר, בחינות, שפה זרה וכדו'. ישיבות אחרות (יבנה, שעלבים) דחו את רעיון האקדמיזציה לחלוטין ואילו אחרות בוחנות שילובים שונים. אף שלהחלטה זו חשיבות מסוימת, [והיא אף הייתה חלק מן העילה הרשמית לפילוגה של ישיבת מרכז הרב (שאינה ישיבת הסדר)], השאלה המסגרתית היא עניין שולי יחסית. הדמויות המובילות בהשפעה החינוכית בישיבות ההסדר משלימות את לימודיהן אף אם אין מסגרת כזו בישיבה בה הם לומדים. חלק עושים זאת במכללת הרצוג שלידי ישיבת הר עציון, חלק במכללה ירושלים לבנות אשר פתחה מסגרת מיוחדת לגברים וחלק במסגרות אחרות כגון מכללת מרחבים. חשיפתם לקו מחשבה אקדמי, למבואות מסודרים, לביקורתיות, למחקר, להדרכה ביבליוגרפית ולנושאים שונים שהם 'אורח החיים' האקדמי מכה גלים לתוך הישיבה. דבר זה בולט בעלוני הישיבות. מעלון לעלון בולטת יותר החיצוניות האקדמית של המאמרים - כתיבה מסודרת, הערות שוליים שאינם מקורות בלבד אלא הרחבה והפניה לעניינים נוספים, לשון תקינה, סימנים ראשוניים לעיסוק בטקסטים שלא נכתבו על 'טהרת הקודש' וכדו'.

הקשר שני הוא ההליכה לאקדמיה בתחום מדעי הרוח. חלק קטן מאוד של בוגרי הישיבות הנשארים מחוברים לעולם הישיבות הלך בעבר ללמוד מדעי היהדות והרוח באקדמיה. כיום ישנה עליה במספר, ואף נוספו שני מאפיינים חדשים. ראשון בהם הוא עליה מתמדת של בעלי השכלה אקדמית מסודרת שעדיין נחשבים 'בני תורה' בקוד הפנימי של עולם הישיבות והרבנות. מוסדות כמו 'בית מורשה', 'ישיבת שי"ח' וכדו' עשויים להשפיע על אופי הלימודים בישיבות עצמם. שני בהם הוא הנשים - תהליך האקדמיזציה בתחום מדעי היהדות והרוח אינו פוסח על הצינונות הדתית, ומספר הנשים הצעירות העוסקות בתחום זה הולך וגובר. חלק מנשים אלו נישאות לאברכי הישיבות וכך חודרת אווירה זו לתוך עולם הישיבות. קשה עדיין להעריך את ההשפעה על עולם הישיבות, ואף אין מספרים מדויקים להערכת תהליך זה. אולם נראה כי מסלול ההשפעה הוא בלתי הפיך, אף שכעת הוא זרם תת קרקעי קטן מאוד.

האקדמיזציה עשויה להשפיע בשתי נקודות נוספות. ראשונה בהן היא אימוץ דרכים אקדמיות למיצוי הלימוד. בכינוסי רמי"ם ובישיבות שונות מדובר על הכנסת בחינות כחלק מהעלאת רמת הלימוד. בחינות היו מנוגדות לאופי ולאידאולוגיית לימוד התורה לשמה, ובישיבות ההסדר לא היו בחינות בעבר, בוודאי שלא בכתב. כניסת הבחינות לישיבות ההסדר לא נבעה מקשר לאקדמיה. מקורה בבחינות הסמיכה לרבנות, אותן הזכרנו קודם לכן.

כוללי ההכשרה לבחינות אלו החלו ביצירת בחינות פנימיות במועדי ביניים כדי להרגיל את הלומדים לעמוד בבחינות. השילוב בין לימודי הסמיכה ובין השפעת האקדמיזציה עשויה להרחיב תהליך זה. קשה לעמוד על ההשפעות ועל עוצמתן. מחד גיסא יחויבו הלומדים לעמוד בקריטריונים למדניים, לחזור ולסכם, ולהביא את לימודיהם לרמה מסוימת. מאידך גיסא, עשויה להיות לכך השפעה של ממש על מוטיבציית הלימוד לשמה. מעבר לכך, באי קיום בחינות טמונה אף ברכה. הלומד בישיבה נדרש להציב לבד את הקריטריונים להצלחתו בלימוד, ותיאוריות חינוכיות מודרניות רבות טוענות כי אין דבר טוב מכך. בהמשך לכך תבוא השפעה אף על אופי השיעורים, בעיקר בתחומי אמונה. בישיבות ההסדר לא קיימים שיעורי מבוא מסודרים, ברור גרסאות, קריאה ביקורתית, הרחבת מעגל הלימודים לראשונים נוספים לאלו שצוינו לעיל וכדו'. ייתכן כי תהליך החשיפה לאקדמיה יקדם עניין זה.

נקודה שניה היא הכיוון המחקרי. אחד המקורות למיעוט היצירה הרוחנית הכתובה בישיבות ההסדר נובעת מן העובדה כי הישיבות מגדירות עצמן במוסד מחנך ומגדל תלמידי חכמים. בתור שכאלה המחקר והיצירה תופשים מקום מועט בהצבת היעדים העומדים בפני רבני הישיבות. הדבר מתחיל כבר מן הרמי"ם וראשי הישיבות. נער יספור את היצירות הכתובות באופן ישיר על ידי הרבנים (למעט סיכומי שיעורים ושכתובי שיחות שהוצאו על ידי תלמידים). רבני הישיבות משועבדים להוראה, לחינוך, לשיחות אישיות, לביקור בצבא ולטיפול בבעיות. עומס ההוראה והקדשת הזמן לענייני הישיבה הם במידה שלא תואמן. בכך הם יוצרים דור, במחיר היצירה הרוחנית. בניגוד לאקדמיה, אין רב בישיבה חייב בפרסומים, ולמעשה כמעט ולא קיימות במות אשר הפרסומים בהם עוברים שיפוט. ישנן ישיבות שלהן מוסדות מחקר, אך אין הם חלק אינטגרלי מאופי הישיבה ומהלימוד בה. בחלק ניכר מן הישיבות אין מסגרת של שנת שבתון מסודרת, וודאי שאין מלגות ומקבילות ל'פוסט דוקטוראט'. בתנאים אלה לא צומחת יצירה תורנית של ממש. עובדה זו מוקרנת כלפי מטה, והדרישה ליצירה עצמית אינה חלק אינטגרלי מהתביעות מתלמידי הישיבה. ייתכן ועם חדירת האקדמיזציה מציאות זו תשתנה, והיצירה התורנית תהיה חלק בלתי נפרד מן הנעשה בישיבה. אף רבני הישיבה יעסקו בכתיבה ובמחקר ובכך יאצילו אוירה זו לתוך כתלי הישיבה.

שינוי במעמד הישיבות התיכוניות :

כאמור לעיל, המאגר המרכזי של תלמידים ההולכים לישיבות הסדר מצוי בישיבות התיכוניות. ישנו שינוי משמעותי בישיבות התיכוניות עצמן. השינוי נוגע לתחומים שונים. ראשית, אחוז ההולכים לישיבות תיכוניות פנימיות מצוי בירידה, מסיבות שונות, ביניהן עליה משמעותית במספר הילדים במשפחה מחד גיסא, ובעלויות החזקת ילדים במוסדות פנימייתיים מאידך גיסא; פער הדורות בין ההורים והילדים הולך ומצטמצם, וקיים רצון משותף להישארות הילדים בבית. משבר מנהיגות פוקד את הישיבות התיכוניות הגדולות והמובילות

(כגון נתיב מאיר ומדרשיית נעם). הדבר בא לידי ביטוי גם במספר העולה של בוגרי בתי הספר התיכוניים הדתיים והישיבות הלא פנימייתיות. אולם, הפיחות המשמעותי חל בלוד הלימוד הישיבתי והוא לימוד התלמוד. אחד ממאפייני השינוי הוא הפחתת מספר דפי התלמוד הנלמדים בכיתה יב למבחן הבגרות. בעוד שבעבר עמדו רוב הישיבות במבחן על ארבעים דף, עומדים היום התלמידים בכיתה יב למבחן על חמישים אחוז. מקור הפיחות הוא תחושת כשלון בתחום הנחלת לימוד התלמוד, וחוסר העניין של התלמידים במה שמהווה את חוט השדרה של הלימוד הישיבתי. מאפיין נוסף מצוי בעובדה כי כינוסים רמי"ם בישיבות תיכוניות עוסקים תמיד בשאלת הוראת התלמוד.

לעובדה זו השלכות של ממש על ישיבות ההסדר. ישיבות ההסדר רואות בבוגרי הישיבות התיכוניות את המאגר המרכזי של תלמידיהן העתידיים. מספר בוגרי התיכונים בישיבות ההסדר קטן יחסית. לעובדה זו סיבות היסטוריות, הנובעות מקיומה של תקנה שמנעה בעבר גיוס בוגרי תיכונים דתיים לצבא במסגרת ישיבות ההסדר. אף שתקנה זו בוטלה, מטביעה ההיסטוריה את חותמה על ההווה, ומציאות זו לא השתנתה בהרבה. סיבה נוספת הנוגעת לעניינים מהותיים היא העובדה כי בוגרי התיכונים אינם רואים את לימוד התלמוד כעניין המרכזי שהם רוצים לעסוק בו בהמשך דרכם. גם ההתנתקות והחממה בישיבות אינה קורצת להם. לפיכך, מאגר התלמידים אינו גדל באופן מקביל לעליית מספר הישיבות. בשנים האחרונות הוקמו ישיבות רבות, ובקשות רבות להקמת ישיבות הסדר מצויות בשלבים שונים של תהליך. לכאלפיים בוגרי הישיבות התיכוניות פונים היום עשרים ושמונה ישיבות הסדר מאושרות, וזאת בלי לקחת בחשבון מסגרות נוספות: המכינות, ישיבות ללא שרות צבאי, עתודה אקדמאית והליכה לצבא בלא שום מסגרת.

המשבר בישיבות התיכוניות איננו מספרי בלבד. רמת זיקת בוגרי הישיבות התיכוניות ללימודי תלמוד הולכת ופוחתת. אף עניין זה קשה למדידה, אולם הוא גלוי לעין כל. מכאן, שלישיבות ההסדר מגיעים בחורים הרחוקים נפשית מעיקר סדר היום בישיבה. סביר להניח כי כדי להצדיק את קיומן יפנו ישיבות ההסדר בעתיד אל התיכונים הדתיים, הן כתוצאה מאילוץ קיומי והן כיוון שאחוז בוגרי התיכונים הדתיים הבוחנים אפשרות של הליכה לישיבת ההסדר הולך ועולה. גם תהליך זה יביא להנמכת קו הפתיחה בלימוד בישיבות. הנחה זו עמדה בבסיסו של מאמרו המקיף של הרב פוזן^{xiii} שקרא לישיבות להכיר בעובדות ולשנות את הגדרת מטרותן ואת היכולת להשיגה. הרב פוזן הציע להוריד את הציפיות ולהגדיר מחדש את יעד הישיבות כגידול דור של בעלי בתים תורניים. מאמרו עורר הדים רבים, ובמקומות רבים הוא צולם והופץ בין כל הקשורים לאותו מקום. אף שאני חלוק לחלוטין על מסקנותיו, טענתו כי הישיבות תיאלצנה להתמודד עם המציאות הנתונה ולבחון מחדש את הגדרת ייעודן נכונה. אם אכן תפקידן הוא לגדל את הדור הבא של תלמידי החכמים במדינת ישראל יש לבחון מהן ההשפעות של המשבר בישיבות התיכוניות, ולהגיב בהתאם. אם יוחלט כי יש לשנות את היעוד ולהגדירו כגידול בעלי בתים יראי שמים ואוהבי תורה מתכונת הלימודים תשתנה באופן משמעותי. על חשבון

לימוד העיון בגמרא יבוא לימוד הלכה ושולחן ערוך, תנ"ך ואמונה ונושאים נוספים המעצבים את דרכו של אדם

יהודי.

חתימה

בבסיס ישיבות ההסדר עשויה להימצא היכולת להוביל את ההנהגה התורנית של הציבור הציוני דתי. רוב ראשי הישיבות והרמ"ם רואים עצמם חלק אינטגרלי מזרם זה, וכמעט כל הבחורים. הישיבות רואות בגידול תלמידי חכמים יעד מרכזי, ואין לימוד התורה תריס בפני ה'פורענות' החילונית, אלא המטרה העיקרית. הרחבת תחומי הלימוד מעבר ללימוד גמרא עונה על צרכי הדור. אין החברה הציונית דתית הסתפקת בגדלות בתורה במונח המקובל. מהמנהיגות הרוחנית היא תובעת הרבה יותר, ובישיבות יש פוטנציאל המסוגל לעמוד בתביעות אלה. אמנם הרבה תלוי בישיבות עצמן. בפני הישיבות עומדים אתגרים קשים. קו הזינוק ההתחלתי נמוך יותר והיעדים נעשים קשים יותר. רק היענות לאתגרים אלה היא שתציב את הישיבות במקומן הראוי, ותתברך מדמות התורה הנלמדת בישיבות.

ניתן למיין את היעדים העומדים בפני הישיבות בתחום לימוד התורה לארבעה סוגים:

הגדרה עצמית:

הישיבות לא תצלחנה להמשיך זמן רב ללא הגדרת יעדן וחשיבה מסודרת בדבר הדרכים להשגת יעד זה. ייתכן והישיבות תגדרנה יעד משולב, הן הצמחת תלמידי חכמים והן גידול של בעלי בתים אוהבי תורה ויראי שמים. לכל הגדרה משמעות מעשית. אני סבור כי זוהי ההגדרה האופטימאלית, אולם היא מחייבת הערכות שונה כתוצאה ממנה. מדובר בריבוי מגמות ובגווני ביניים, בהצבת אפשרויות שונות בפני הלומדים, ביצירת קבוצות איכות במקביל לטיפוח היכולת הלימודית של החלשים יותר. מעל לכל, מדובר באמירות שונות בדבר דמותו של אדם מישראל. תחת האווירה כי רק הנשאר בישיבה, או פונה לעסוק אם בחינוך ואם בהתיישבות מגשים את ייעודו של אדם מישראל ואילו השאר הם 'נפולת הנמשות' יש צורך בשינוי משמעותי המכיר בדרכים שונות למימוש חיי תורה. למעלה מזאת, תחומים אלה עשויים להיות טעונים בתודעת שליחות ובחשיבות שאינם נופלים מעניינים אחרים. יש להדגיש כי ריבוי הישיבות הוא מחסום של ממש בפני שינוי זה. המספר המועט של הלומדים בכל ישיבה אינו מאפשר גמישות בתוכנית הלימודים, ואינו מאפשר קיום מגמות ורמות שונות. ייתכן וקללה זה תיהפך לברכה: אם ההבדל בין הישיבות יגדל וכל אחת תגדיר את עצמה ואת יעדיה באופן שונה דווקא הפיזור הגדול ומכלול האפשרויות יקדמו את מימוש היעד, אולם כיום אין זה כך.

מיצוי המשאבים:

ישיבות ההסדר אינן ממצות את המשאבים העומדים לרשותן. ניצול הזמן אינו אופטימאלי, וההתמדה בתורה לא הגיע למיצויה המלא. בראש ובראשונה מדובר במיצוי הזמן - מיום חמישי בצוהריים עד יום ראשון ישנו

רפיון של ממש באולם הישיבה. הלימודים בישיבה כוללים את יום השבת, והעדרות משבתות נעשית לרוב על פי בחירת התלמיד בישיבה. הואיל ואין חופשת שבת מסודרת (ברוב הישיבות) מבוזבז זמן רב מיום חמישי בצהריים ועד יום ראשון בצהריים. הדבר פוגע הן בסדרי הלימוד (שכן לעולם לא תימצא הישיבה כולה בימים אלה וחלק מלומדיה מצוי בביתו) והן בקביעות הזמן של הלומד עצמו. איסור 'ביטול תורה' ירד ממעמדו כגורם מכונן של הלימוד הישיבתי. אולם אין מדובר במיצוי זמן בלבד. על הלימוד עצמו להיות אפקטיבי יותר. הדרכה ביבליוגרפית, שיעורי מתודיקה ולוגיקה, חשיפה לדרכי לימוד שונות, העמדת יעדים, צורה מסוימת של בחינות ועניינים נוספים, עשויים להגדיל באופן משמעותי את מיצוי המשאבים הגדול. לתהליך זה חשיבות מרובה, כיוון שהוא ישחרר זמן לעסוק ביעדים הנוספים בתחומי הלימוד השונים. התלמוד הבבלי ייתר על מכונו כמושא הלימוד המרכזי, מסיבות רבות ונכונות שאין כאן מקום לפרטן. אולם ניתן להגיע להישגים גבוהים בהרבה בפחות זמן אם יאומצו שיטות ודרכים לעשות כן.

הרחבה רשמית של תחומי הלימוד :

תלמידי ישיבות ההסדר מתעניינים בנושאים רבים, ואין לימוד הגמרא יכול לפרנסם מבחינה רוחנית. אופי הלומדים שונה באלה שלמדו בישיבות הליטאיות, ולפיכך מזון נשמתם שונה אף הוא. הם תובעים לימודי אמונה ותנ"ך, התייחסות לשאלות השעה וידע ביהדות זמננו, יכולת התמודדות עם האתגרים התרבותיים ומגע עם העולם הרחב. כאמור לעיל, שינוי משמעותי נעשה בישיבות כולן, אולם עדיין הוא רחוק מתביעה הבחורים. תחת לראות תופעה זו כאויב ניתן לראותה כאתגר תורני של ממש. ריבוי לימודי האמונה והתנ"ך, והפיכתם לנושא מרכזי ויסודי בעולם הישיבות הוא מענה לתביעה זו.

התחדשות דתית :

התביעה להתחדשות דתית פורצת בעוצמות רבות מכיוונים מספר. במידה מסוימת, חלק מהמאפיינים של ימי עליית החסידות מופיעים שוב. כוונתי לעוצמת ההכבדה ההלכתית, לנתק גובר בין הרבנים לבין שכבות הציבור, לחיפוש אחר האזוטרי וכדו'. אחת התופעות המעידות על כך היא 'תחיית המתים' של ר' שלמה קרליבך. הרב קרליבך, שנודה והורחק על ידי הממסד הרבני בחייו, הפך לאחר מותו למקור השראה, ביו בניגוניו ובין בסיפוריו וברותיו. ישנם 'מינייני קרליבך' בהם נאמרת התפילה מתוך ניגון מתמיד; שיריו מהווים חוט שדרה של סעודה שלישית ושל ניגוני חתונה וכדו'. תחיה זו משיבה את הכוונה וההתלהבות, הדבקות הנשמית והמוסר הטבעי, לשיג ולשיח התורני. אין מדובר בתהליך קוגניטיבי אלא בחיפוש אחר חוויית אמונה. ישיבות ההסדר הן המוכשרות ביותר לעסוק בכך. מדובר בבחורים המקדישים חלק נכבד מחייהם לתלמוד תורה ולהעמקת יראת שמים, ולא באלה הבאים רק 'שלא להתקלקל'. מאידך גיסא, אין מדובר בבחורים שהעולם זר

להם אלא בכחורים המעורבים בדעת עם הבריות. השרות הצבאי תורם לכך תרומה של ממש. אלה הם הבחורים אשר יכולים להיות חלק מתחיה דתית, המחוברת קשר נפשי עמוק ללימוד הגמרא וההלכה, אך אינה מוצאת בהם את העולם התורני כולו. התחדשות זו קוראת לאוטנטיות, ליצירתיות ולעצמיות ומחייבת התייחסות לתחומי הנפש הרבים. הבשורה הגדולה של תחיה זו היא האתגר הגדול, ויש לישיבות ההסדר את מלוא התנאים לעסוק בכך.

ⁱ קיים ויכוח היסטורי מיהי ישיבת ההסדר הראשונה, האם ישיבת 'כרם ביבנה' בהנהגת הרב גולדווייכט זצ"ל, או ישיבת הדרום בהנהגתו של הרב יהודה עמיטל, יבלח"ט. מעבר לשאלה ההיסטורית, אין ספק כי 'כרם ביבנה' היא שהשפיעה על דרך הישיבות, הן בהיותה המובילה בראש והן בהיות בוגריה הרבים משמשים בתפקידים הנהגתיים בישיבות אחרות. לעובדה זו השפעה של ממש, שכן הרב גולדווייכט לא תמך ברעיון ההסדר 'לכתחילה', וודאי שלא ראה צורך בשינוי תלמוד תורה בבית המדרש עצמו. על הויכוח ראה את מאמרו של מאיר חובב, 'לראשיתן של ישיבות ההסדר', 'הצפה', מיום 18.1.1991 עמ' 4.

ⁱⁱ עד כמה שידוע לי לא פורסם ולו מאמר אחד על דרכן הלימודית של ישיבות ההסדר ועל שנתחדש בבית מדרשן. סיבות רבות לעניין זה, חלקן נובע מריבוי הגוונים של הישיבות והקושי לאפיין את דמות תלמוד תורה בישיבות, אם-כי אין בהסבר זה כדי לבאר מדוע לא נכתב מאמר על ישיבה ספציפית. חלקן נובע ממיעוט הכתיבה מנקודת מבט חיצונית ולא מעורבת. חלקו נובע מהימנעותם של ראשי הישיבות לכתוב בכלל. סיבה נוספת היא העומס הלא יאומן שראשי ורבני הישיבות נאלצים לעמוד בו, דבר המקשה על היצירתיות הרוחנית בכללותה. בשנים האחרונות כונסו ראשי הישיבות והרבנים מספר פעמים, ביוזמת איגוד ישיבות ההסדר, ודנו בנושאים העומדים על סדר היום בישיבות.

בשנת ה'תשנ"ז [!] התעורר ויכוח ציבורי כתוב ראשון בעניין זה. הדיון החל עם פרסום מאמרו של הרב שטיינברגר, רבה של שכונת רמות בירושלים ור"מ בישיבת הכותל, בעיתון 'הצפה', גיליון ערב שבת מיום כ"ד בטבת, תחת הכותרת: 'מצוינות בלימוד בישיבות הציוניות - חלום ושיברו'. במאמרו קבל הרב שטיינברגר על נהירת התלמידים לישיבות הצעירות, המדגישות בתוכנית הלימודים את לימודי המחשבה והתנ"ך, ועל נטישת הישיבות הותיקות, מורות הדרך ללימוד הישיבתי הקלאסי. מאמרו עורר הדים רבים, ובגיליונות ערב שבת של 'הצפה' נכתבו תגובות ותגובות נגד רבות. מאמרים אלה מהווים מקור ללימוד עמדותיהם של חלק מרבני ישיבות ההסדר ובוגריהן. מאמר פובליציסטי שנגע בחלק קטן מן הנקודות העיקריות, ראה: גוטקינג-גולן נעמי, 'ישיבות ההסדר - המשך או מהפיכה', מוסף 'הצפה', מיום 3.5.1991, עמ' 3.

ⁱⁱⁱ מעט מאוד נכתב על אידיאולוגיה זו, ולמעשה מעט מאוד נכתב על ישיבות הסדר בכלל, מלבד כתבות יחצנו"ת ועניינים הנוגעים לשרות הצבאי. בין המאמרים הבולטים נציין שני מאמרים של הרב אהרון ליכטנשטיין, ראש ישיבת הר עציון. ראשון בהם הוא 'זאת תורת ההסדר', כעת בתוך: 'תחומין', כרך ז', עמ' 314-329. המאמר עוסק ברעיון היסודי עליו הושתתה ישיבת ההסדר. המאמר השני הוא 'לדרכו של בן ישיבתנו', שפורסם בכמה מסגרות, לאחרונה ב'עלון שבות', עלון הבוגרים של ישיבת הר עציון, גיליון ג, תמוז ה'תשנ"ד, מעמ' 115 ואילך. כאן משרטט הרב את חזונו בדבר דמות תלמיד ישיבת הר עציון האידיאלי. פרטים מסוימים בדבריו אינם מקובלים על חלק מראשי הישיבות.

^{iv} שלושה מקורות עומדים לרשות המבקש לאפיין את המציאות בישיבות. ראשון בהם הוא עובדות אובייקטיביות, כגון: סקרי בוגרים, מספר תלמידי הישיבות המסיימים לימודים אקדמיים, הפונים לעיסוק בחינוך, השותפים בחיי התרבות במדינת ישראל, כותבי מאמרים וכדו'. מעט מאוד סקרים נעשו על מכלול בוגרי הישיבות, דבר שהיה עשוי ללמד משהו על הנעשה בזמן הלימוד בישיבה, ואף הישיבות עצמן אינן עוסקות בסקר בוגרים ראוי לשמו. מן המעט שיש כמעט ולא ניתן להסיק מסקנות של ממש. בסוג זה של מקורות אנו כוללים גם מחקרים על התפלגות דרכם של בוגרי הישיבות התיכוניות. סוג שני הוא עלוני הישיבות ודפי הקשר. בכל הישיבות מתפרסם עלון מפרי כתיבת התלמידים והרמ"ם, ודפי קשר נשלחים כל שבוע לצבא. אף שכותבי העלון הם מועטים, ואף דף הקשר הוא תוצר של עורכים בודדים בלבד, ניתן ללמוד ממנו הרבה על האווירה, הרמה, שינויים בחלל הישיבה וכדו'. אולם המקור הנאמן ביותר, על אף היותו סובייקטיבי מאוד, הוא הכרות אישית עמוקה עם חלק נכבד מן הישיבות ומנושאי התפקידים בהם, ימי עיון וכנסים לרבנים ולרמ"ם וכדו'.

שלושת המקורות גם יחד נותנים תמונה חלקית מאוד על הנעשה, ויחד עם זאת הם יכולים לשרטט מגמות וכיווני דרך.

^v למשמעות השינוי בהגדרת המונח 'תורה' ייחדתי חלקים ניכרים בספרי 'תורת ארץ ישראל לאור משנת הרא"ה', רמת הגולן ה'תשנ"ח, בעיקר בפרק האחרון.

^{vi} על לימוד התורה בישיבות הליטאיות ראה בספרו של שאול שטמפפר, 'הישיבה הליטאית בהתהוותה', ירושלים, תשנ"ה; ראה שם עמ' 48 על נוהגו של ר' חיים מוואלוז'ין: "...גם ללימוד תנ"ך וקבלה היה מקום חשוב בישיבה. ר' חיים בעצמו לימד את בני העיר שיעור יומי בפרשת השבוע, וגם בני הישיבה באו לשמוע את רבם. בשבת לימד ר' חיים שיעור בפרקי אבות. לא היו שיעורים בקבלה או בתורת הסוד, והתלמידים המעוניינים בכך למדו נושאים אלה באופן פרטי...". על הלימוד בישיבות המוסר ראה ספרו של הרב דב כץ, 'תנועת המוסר, תולדותיה, אישיה ושיטותיה', תל אביב תשכ"ג; עמנואל אטקס 'ר' ישראל סלאנטר וראשיתה של תנועת המוסר', ירושלים תשמ"ד.

^{vii} תופעה זו באה לידי ביטוי בביטאונים השונים היוצאים לאור בישיבות. אין ישיבת הסדר בה אין מדור קבוע לענייני תנ"ך.

^{viii} על החזון ראה אצל צבי ירון, 'משנתו של הרב קוק', ירושלים תשל"ד, עמ' 209-211. על משקלו של הרב צבי יהודה בתהליך זה עדיין לא נעשה מחקר מקיף. אני רואה בו את נושא הדגל המרכזי בשל היות ישיבת מרכז הרב הראשונה שהעמידה תחומי לימוד אלה במרכז הלימוד.

^{ix} השיעור הכללי הוא גולת הכותרת של שיעורי הישיבה. בדרך כלל הוא נאמר על ידי ראש הישיבה, ובו באה לידי ביטוי התפישה הלמדנית של ראש הישיבה. במקומות ספורים, כגון בישיבת מעלות, מתקיים שיעור כללי נוסף העוסק בחלק האגדה שבתורה.

^x על ייחודם של המהר"ל והרב קוק והדמיון העקרוני ביניהם, מעבר לשאיבת הרב קוק ממשנת המהר"ל, עמד כבר הרב שטיינזלץ במאמרו הקצר 'הבעייתיות באורות הקודש', בתוך: 'הרא"ה - קובץ', ירושלים תשכ"ו, עמ' קב-קה.

^{xi} כוונתי לישיבות עתניאל ורמת גן.

^{xii} עובדה זו ידועה לי משיחות שנהלתי עם כמה מבוגרי ישיבה זו.

^{xiii} רפאל בנימין פוזן, 'תנ"ך, ישיבות והשיח החילוני דתי בישראל', בתוך: 'הצפה', כא בתשרי ה'תשנ"ח, עמ' 7.